

Reliéfizace textu jako prostředek stylizace mluvenosti v románu Aleny Mornštajnové *Tiché roky*

Keywords: standard and non-standard language, stylization of colloquial language, artistic style, syntax of colloquial language

Klíčová slova: spisovnost, nespisovnost, stylizace mluvenosti, funkční styl umělecký, mluvenostní syntax

Abstract

Written text is traditionally connected with using formal and prepared language while spontaneity and non-standard level is typical of spoken language. Using colloquial devices is not always connected with the dichotomy of standard and non-standard language. Syntactic level can be used as an example. Breaking grammar structure of sentences should not be understood as non-standard language but as the stylization of spontaneous colloquial language. Language material was gained from the novel by Alena Mornštajnová *Tiché roky* (2019).

Psaný jazyk je tradičně spojován se spisovností, připraveností, oficiálností, zatímco nespisovnost, spontánnost, nepřipravenost byla a je příznačná pro jazyk mluvený. Ne vždy nutně souvisí užívání mluvenostních prostředků v psaných textech s dichotomií spisovnost – nespisovnost. Příkladem je rovina syntaktická. Při porušování gramatické struktury větných schémat v současné české literatuře jde o stylizaci spontánní mluvenosti. Jazykový materiál byl získán analýzou románu Aleny Mornštajnové *Tiché roky* (2019).

Užívat v psaných textech prostředky mluvené komunikace umožňují texty uměleckého stylu. Obvykle jde o nespisovné prostředky obecně české, které se v souladu se záměrem autora v současné české literatuře běžně vyskytují. V našem článku se budeme věnovat jazyku románu *Tiché roky* (2019), z pohledu stylizace mluvenosti jej po-

važujeme za výjimečný. Autorka totiž zcela opomíjí prostředky obecně české, a to jak v pásmu postav, tak v pásmu vypravěče, mluvenost je výhradně záležitostí roviny syntaktické.

Většinou jsou autory uměleckých textů současně užívány jak prostředky nespisovné, tak i mluvenostní (Hoffmannová 2011). Stylizaci bezprostřednosti v textech současné prózy zmiňuje I. Kolářová (1996) a uvádí příklady z děl různých současných českých autorů. Konstatuje, že spontánnost většinou souvisí s užíváním nespisovných prostředků, které navozují pocit bezprostředního sdělování s uplatněním jak citovosti, tak i zdrženlivosti, podílejí se na vytváření citové atmosféry mezi postavami, důvěrných vztahů mezi autorem a čtenářem, i pocitu odstupe.

Přirozeným dojmem mohou na čtenáře působit i mluvenostní stylizace s absencí nespisovných prostředků, tj. zcela spisovné, i v nich může mít čtenář pocit běžné mluvené komunikace. Tak je tomu právě v románu *Tiché roky*, v němž k dojmu spontánnosti přispívají výhradně syntaktické prostředky, např. subjektivní slovosled, prostředky nepravidelné větné stavby bez oprav, anakoluty, kontextové elipsy, osamostatnění větných členů, vět, popř. i souvětí, řečnické otázky, předsovování větných členů povahy rematické, dodatečné uplatňování informace, vsuvky a další.

Pro spontánní mluvenou komunikaci je běžné, že mluvčí si až v jejím průběhu uvědomuje další souvislosti (podrobnosti) vztahující se k tématu hovoru. V dané chvíli je považuje za důležité nebo alespoň za zajímavé, a v obavě, aby na ně po dokončení probíhající výpovědi nezapomněl, původní výpověď nedokončí a doplňující informaci sdělí ihned. Někdy se bezprostředně poté k původnímu tématu vrátí, není ale neobvyklé, že na přerušenu výpověď již tematicky nenaváže. V románu *Tiché roky* se s tímto způsobem stylizace mluvené komunikace setkáváme v obou pásmech, k opuštění tematické linie však nedochází.

Hudba – a obzvlášť ta klasická – byla pro tátu buržoasní přežitek a neužitečná ztráta času.

Běla měla děti ráda – všechny a za každých okolností –, ale občas se jí stalo, že

k některému dítěti přilnula víc než k ostatním.

Nejenže svými tmavými vlasy zapadala do složení skupiny, byla výborná klavíristka – vlastně kromě Josého jediná skoro profesionálka – a skvěle zpívala, navíc měla vlivného papínka, což nemůže být nikdy na škodu.

Autorčin záměr podporují i prostředky lexikální, a to zdůrazňovací částice *obzvlášť, naštěstí, hlavně, zvláště*, k frekventovaným patří částice přitakávající *ano* a modální *ne*. Jejich prostřednictvím autorka nejenže informace upřesní, ale jednoznačně vyjadřuje názory a postoje postav.

Běla milovala, ano, upřímně milovala, ale ne Svatopluka.

Ne, tak si své manželství nepředstavoval.

Ano, opravdu, i otec uměl být zábavný, ale na mě svým šarmem zbytečně neplytl.

Otec byl unavenější, to ano, ale jeho intelekt rozhodně zasažený nebyl.

Výjimkou není ani hromadění částic a adverbii s významem neurčitosti, možnosti či pravděpodobnosti, do určité míry v kontextu i s vyjádřením naděje. *Časem. Snad. Možná.*

Ve spontánní mluvené komunikaci jsou doplňující informace signalizovány zvukovými prostředky (rychlejší tempo, antikadence), v psaných textech jsou to prostředky grafické, které na doplňující části textu čtenáře upozorňují. Může jít o úseky různého rozsahu: větný člen (často rozvitý nebo několikanásobný), polovětná konstrukce, věta hlavní, věta vedlejší, souvětí apod.

Uvnitř byl příjemný chládek, ale já jsem byla nesvá a těžce se mi dýchalo, protože neznámá místa – natož neznámá místa plná cizích lidí – nemám ráda a vyvolávají ve mně úzkost.

Sára pomohla Josému vystoupit a odvedla ho – načichlého zvratky a krví – ke dveřím pohotovosti.

Rozumně však nic nenamítal a rovnou – aby si to rodiče nestihli rozmyslet – zamířil k domu obehnanému plotem s kamennou podezdívkou, z jehož oken zněla hudba.

Vsunuté části mohou obsahovat vedlejší informace, hodnocení, poznámky, vysvětlení situace apod. Do základní výstavbové linie většinou nepatří, někdy jde o komentující nezávislé věty, např. *jestli se*

nemýlím, jak všichni dobře víte, které tvoří vedlejší promluvovou linii. V literárních textech se reliéfizace uplatňuje ve vztahu k subjektům, vypravěč v roli nezaujatého pozorovatele sleduje události zvnějšku, může však být totožný s postavou příběhu, která už nezúčastněným pozorovatelem není. Důležité je, nakolik se mluvčí/autor/vypravěč s postavami, s jejich postoji a pocity ztotožňuje. Výrazy, které jsou jakoby dodatečně vsunuty do věty, ji doplňují o další podrobnosti, strukturně s ní většinou nesouvisí, ale tematicky ano.

Netajila se, že se sňatkem nesouhlasí, a prohlásila, že se nechce na té taškařici – jak v záchvatu upřímnosti pravila – nijak podílet.

Vzhledem k věku vašeho otce je naděje na zlepšení stavu nejistá, řekl nám.

Kdyby měl malý Svatopluk vyslovit jediné přání, řekl by, že chce být jako táta. Mluvit jako táta – nahlas, zapáleně a přesvědčivě, chodit jako on – tedy vzpřímeně a rozhodně, sedět, jíst pít a hlavně holit se jako táta.

Informace o vsuvkách a reliéfizacích můžeme sledovat v odborné literatuře. Mnozí autoři se zabývají pouze vsuvkami (Havránek, Jedlička 1960, s. 335), reliéfizace samostatně neuvádějí, jde o pojetí široké, parenteze jsou chápány jako samostatný větný úsek různého rozsahu (větný člen, věta jednočlenná i dvojčlenná, popř. i ustálený výraz jednoslovný), který je do věty volně vložen.

Časem – ze svého úhlu jistě moudře – Běla usoudila, že nemůže všechno zvládnout a že musí věnovat čas tomu nejdůležitějšímu, ...

V. Šmilauer (1966) připomíná, že parentezí nevzniká skladební vztah, pásmo řeči je přerušeno členem z jiné roviny. Obvykle jde o poznámku k obsahu primárního sdělení.

Od té doby, co ji pijeme ... však víte, co mám na mysli, sousede, mrkl spiklenecky na zaraženého pana Béma.

I když jsem dítě moc chtěla – tou dobou až příliš moc -, zároveň jsem se ho bála přivést do světa, v němž jsem se sama necítila úplně bezpečně.

M. Grepl (1970) přináší informace podrobnější. Shodně s předchozími autory zmiňuje, že vsuvky přerušují promluvové pásmo, nejsou v syntaktickém vztahu s větou, jejíž součástí jsou, i když tematicky s ní souvisí, nejčastěji jde o vysvětlení, doplnění, vyjádření

názoru či postoje, ale mohou obsahovat i hodnocení, expresivní zaujetí, poznámky ke způsobu vyjádření, snahu po navázání kontaktu s adresátem apod. Na rozdíl od starších mluvníc nehodnotí parenteze negativně, ale jako běžnou součást mluvených projevů.

Matka ale prohlásila, že musí nové hospodyně – tedy Běle – ukázat co a jak, a vůbec, že ještě ráda chvíli zůstane a vypomůže.

...svě sehrála i touha odsunout matku na vedlejší kolej nebo – pokud možno – na co nejvzdálenější kolej.

V *Mluvnici češtiny 3* (1987) je připomenuto, že vložené nebo volně připojené prvky nemusí být projevem uvolněné stavby textu. Autoři rozlišují volné připojování vět nebo výrazů nevětných na základě individuálních myšlenkových asociačních souvislostí od připojení nebo vložení dalšího komponentu k základní syntaktické konstrukci na základě hierarchizace obsahu celé textové jednotky, kdy jde o vedlejší promluvovou linii. Základní komplex je doplňován (obohacován) o prvky z jiných tematických oblastí. Tím vznikají tematické odbočky, a to jak v textu mluveném, kde jsou realizovány zvukovými prostředky, tak v textu psaném s využitím prostředků grafických.

..., ale zachránil se před vyloučením ze strany – trestem nejvyšším, který by navždy poznamenal jeho rodinu.

Máš Martina a já můžu – i když s těžkým srdcem – odejít a žít sama za sebe.

Bečka J. V. (1992) v souvislosti s výkladem o parentezi připomíná tzv. sekundární parentezi. Jde o větné členy, které mají platnost vysvětlivky nebo poznámky. „Sekundární parenteze odstupňovává závažnost větných členů a dovoluje autorovi odbočky od myšlenkové linie větného sdělení” (Bečka 1992, s. 191). Podle J. V. Bečky každý větný člen, jestliže je příjemcem vnímán jako vysvětlení či poznámka, může být hodnocen jako parenteze, často však záleží na individuálním výkladu a přístupu ke sdělení. V psané podobě nemusí být signalizován grafickými prostředky. Avšak vzhledem k tomu, že sekundární parenteze jsou syntakticky součástí výpovědi, lze je chápat i jako reliéfizaci (viz dále).

V duchu – ale nikdy ne nahlas – jí vyčítala, že na svého muže nebyla hodná, že se dost nesnažila, aby s nimi byl šťastný.

Zatímco s Bělou dokázal mluvit o všem možném – dokonce i o pěstování levandule a výrobě koláží, čímž si ji úplně získal –, s otcem se vždycky jen zdvořile pozdravil.

Problematikou parenteze a reliéfizace se zabývá B. Rulíková (1971, s. 69–78) v článku *Vedlejší promluвовá linie*, následně pak zevrubněji v monografii *Parenteze v současné češtině* (1973). Zmiňuje skutečnost, že původní chápání parenteze bylo širší, součástí byly i výpovědi volně připojené. V souladu s předchozími názory považuje za parentezi vloženou výpověď bez syntaktického začlenění, sdělení z vedlejší promluвовé linie. Sdělení může být různého rozsahu v podobě větné i nevětné. Připojení bez syntaktického začlenění není chyba ani neobratnost ve vyjadřování, má svou funkci a také své opodstatnění. Autor totiž současně „oprošťuje mluvnickou stavbu celého výpovědního útvaru o vztah, který nepovažuje za nutný, a tím dává více vyniknout hlavnímu sdělení“ (Rulíková 1971, s. 75). B. Rulíková se zabývá též tříděním parentezí z různých hledisek: podle způsobu připojení, podle obsahové souvislosti, podle obsahové úplnosti, podle umístění. Pokud jde o vztah k aktuálnímu větnému členění, autorka konstatuje, že odlišení základní a vedlejší promluвовé linie není na něm závislé, vedlejší sdělení může být jak ve východiskové, tak v jádrové části. Pokud ale souvisí vedlejší sdělení pouze volně, nebo je z jiného tematického okruhu, stojí mimo východisko i jádro sdělení zcela samostatně. I některé typy vedlejších sdělení připojené bez syntaktického vztahu se vyčleňují ze základního rozlišení na východisko a jádro (v různých stupních to platí o sdělení ve vedlejší promluвовé linii vůbec).

O reliéfizaci informuje J. Hrbáček, definuje ji jako „komunikačně významové odstupňování výpovědi nebo textu grafickými a zvukovými prostředky, aniž se přitom poruší syntaktická struktura výpovědi nebo textu“ (Hrbáček 1994, s. 67) se záměrem některé části výpovědi významově oslabit nebo zvýraznit. Může jít o větný člen nebo o vedlejší větu. Připomíná, že v některých starších mluvnicích (viz

výše) jsou reliéfizované výpovědi hodnoceny jako parenteze, odlišují se však syntaktickou zapojeností do věty: vsuvka výpověď přerušuje, reliéfizované části ne. V psaném textu jsou nápadné, protože bývají vyznačeny graficky (tzv. závorkování), v případě románu A. Mornštajnové jsou to převážně pomlčky, méně často čárky, výjimečně jejich kombinace. Grafické odlišení je společným znakem pro reliéfizované části výpovědi i pro parenteze.

Je zřejmé, že termíny reliéfizace a parenteze mají řadu styčných bodů, oba se týkají přerušování výpovědi informací, která doplňuje text. Základní rozdíl spočívá v syntaktické zapojenosti do textu (reliéfizace) nebo nezapojenosti (parenteze). Podle J. Hrbáčka (1974) nemusí být reliéfizovaná výpověď v psaném textu graficky vůbec vyznačena, záleží pouze na tom, jak je adresátem vnímána (jde-li o doplnění textu). Termín reliéfizace je totiž možné spojovat s jakýmkoli přerušováním základní výpovědi. S tímto pojetím se v našem příspěvku ztotožňujeme, současně si rozdíl v pojetí obou termínů plně uvědomujeme.

V románu *Tiché roky* jde o frekventovaný prostředek. Je otázka, jak přerušované výpovědi vnímají běžní čtenáři. Lze předpokládat, že z jejich pohledu působí přirozeně, protože mají vlastní zkušenost s nimi v mluvené nepřipravené komunikaci. Pokud jde o obsah textu, který v románu *Tiché roky* přerušuje základní výpověď, patří k nejfrekventovanějším sdělení věcně obsahové, tj. doplnění podrobnosti, připomenutí toho, co již bylo na jiném místě řečeno, např.

Jednou, když mi bylo asi osm, jsem vklouzla do pokoje za ním a posadila se na koberec vedle křesla.

... k Hedvice, která – přestože byla pomalé mysli – nějak pochopila ...

Blanku měl rád, zdála se mu roztomilá a určitě nejkrásnější ze všech dětí, které kdy viděl – upřímně, jiné děti moc nevnímal -, ale byl přesvědčený, že malé dítě potřebuje především matku.

Následující příklady obsahují vedlejší informace, které základní výpověď přerušují, doplňují ji o další související údaje, o pocity některé z postav, o způsob jednání a myšlení v minulosti nebo úvahu o budoucnosti, např.

Zatímco tátu Svatopluk obdivoval a viděl v něm hrdinu bojujícího za spravedlivý svět – něco jako mušketýra nebo zbojníka, který bohatým bere a chudým dává – od matky cítil podivný odstup.

Přestože komunisté slibovali šťastné zítřky pro všechny – nebo alespoň pro ty, kteří se na jejich budování chtěli podílet, což Svatopluk samozřejmě chtěl a ze všech svých chlapeckých sil dělal – nešlo si nevšimnout, že okolní svět den za dnem ztrácí na pestrosti a barevnosti.

Pronajatý pokojík v žižkovském činžáku byl pro šest lidí malý a starší sourozenci už byli na rozdíl od něj alespoň trochu k užítu – i pomalá Hedvika škrábala brambory a zametala podlahu -, a tak mu nepřipadalo divné, že matka vždycky vystrčí ven jen jeho.

Netajila se, že se sňatkem nesouhlasí, a prohlásila, že se nechce na té taškařici – jak v záchvatu upřímnosti pravila – nijak podílet.

Reprodukce a citování řeči vlastní a cizí, tj. co kdo v minulosti řekl nebo si myslel, obvykle je to některá z postav, je v románu Tiché roky prostředkem běžným, např.

Určitě jsou i lepší hudebnice, říkal si, ale co když jednoho dne přijde chvíle, kdy budu já nebo orchestr potřebovat trochu pomoci?

... zákusky, které cestou koupila pro sebe a pro Blanku, aby neteři čas bez maminky osladila, jak říkala.

Celé tři dny jsme strávili ve čtvrti La Défense a – jak říkal Martin – čerpali inspiraci.

Jste jako strom bez kořenů, řekla mi.

Vždyť se přece vrátil, je tady, říkali.

V některých případech jsou syntaktické mluvenostní stylizace realizovány formou autorského komentáře. Většinou jde o zpřesnění základní informace nebo připomenutí toho, co si již čtenář dříve přečetl.

Přes svůj mladý věk – nebo možná díky němu – dosáhl Svatopluk brzy na funkci výrobního náměstka.

Veškerý svůj čas a lásku věnovala své rodině – Svatoplukovi a holčičce, která se v červenci toho roku narodila.

Frekventovaným prostředkem aktuálního větného členění je parcelace výpovědi. Ve spontánní mluvené komunikaci jde o prostředek nezáměrný, mluvčí nemá předem ujasněnou perspektivu komunikace,

v rámci stylizace mluvenosti v literárním textu jde však o záměr vždy. Časté je dodatečné připojování členů (někdy i vět) se samostatnou intonací k jádru výpovědi, často formou výčtu. Obvykle se zdůrazňuje, doplňuje či upřesňuje to, co již bylo řečeno nebo naznačeno, např.

... i ten pohled v očích. Vševědoucí, povýšený, zamyšlený...

... díval se na učitelku jinak. Zkoumavě.

Vybudují si jméno, vlastní styl a časem se dostanou do rádia a pak i do televize. A budou slavní a bohatí. Tedy v rámci možností.

Kdyby se Svatopluka někdo zeptal, co se mu na něm samém líbí nejvíc, chvíli by předstíral, že přemýšlí, a pak by odpověděl – hlas.

Blanka si vždycky všechno udělala po svém. Klavír, děsné oblečení, namalované oči a teď ta kapela.

Možná by byl nejraději, kdybych se domů nevrátila a nadobro mu zmizela ze života ... jako Běla.

V některých případech jsou užity výrazy se zesílenou expresivitou, obvykle jde v širším kontextu o vyhocenou situaci, jejíž součástí mohou být (podobně jako v komunikaci mluvené) i prostředky silně expresivní s hodnotící funkcí (hodnocení vyplývá z širšího kontextu).

Janě? Janě! Kruci, snad ne Janě Hedrové?

Dodatečně je možné připojovat i členy povahy tematické. V tom případě obvykle nemají samostatné intonační centrum.

Od toho dne... tehdy... když se neovládl, už na ni nezvýšil hlas.

Samostatnou intonaci mají výpovědi, v nichž je doslovně zopakováno to, co již bylo dříve řečeno. V následujícím příkladu je důvodem omluva negativního jednání.

Musel ji vyhodit a přestat se s ní stýkat. Musel.

Jak je zřejmé z příkladů, dodatečně připojené mohou být samostatné věty i větné členy. V románu Tiché roky jde o frekventovaný prostředek stylizace mluvenosti užívaný v obou pásmech.

Podobnou funkci jako parcelace – zdůraznit některou část výpovědi – má předsouvání. Primárně jde opět o prostředek běžný v mluvené komunikaci, kde je užíván v nominativu. Stejně je tomu i v románu

A. Mornštajnové. Předsunout je možné jádro i východisko výpovědi. Jde o prostředek stylizace mluvenosti, který v pásmu postav i v pásmu vypravěče působí velmi přirozeně. Někdy obsahuje hodnocení.

Dvořák, toho si pouštěl pokaždé, když byl rozmrzelý.

Smutný, nešťastný, unavený, přepracovaný – to byla slova, kterými Běla svého manžela omlouvala, a já jsem jí ráda věřila.

Byl to otec, kdo navrhl, abychom s Martinem zůstali bydlet v naší vilce.

Závěr. V textech umělecké literatury záleží pouze na autorovi, jaké prostředky v rámci stylizace mluvenosti zvolí a v jaké míře je použije. Obvykle to bývají prostředky obecné češtiny, které jsou v současné české literatuře užívány vzhledem k jejich vlastnostem ve spontánní mluvené komunikaci. V románu *Tiché roky* (2019) však zvolila autorka téměř bez výjimky spisovný jazyk, který působí spontánně, přesto kultivovaně a noblesně. Vypravování je živé, většinou klidné, dozvídáme se informace ze současnosti i z minulosti. I bez nespisovných prostředků obecně českých působí jazyk díky mluvenostní syntaxi přirozeně, a to jak při komplexním zobrazování postav, jejich vlastností, charakteru a způsobu myšlení, tak s přihlédnutím ke stylizaci přirozené spontánní komunikace různých typů lidí podle věku, pohlaví a vzdělání.

Literatura

- Bečka J., V., 1992, *Česká stylistika*, Praha: Academia.
- Čmejrková S., 1993, *Slovo psané a mluvené*, „Slovo a slovesnost“ 54, s. 51–58.
- Čmejrková S., Hoffmannová J., 2011, *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*, Praha: Academia.
- Daneš F., Hlavsa Z., Grepl M., 1987, *Mluvnice češtiny 3*, Praha: Academia.
- Grepl M., Karlík P., 1986, *Skladba spisovné češtiny*, Praha: SPN.
- Haller J., 1929, *Řeč přímá, nepřímá a polopřímá*, „Naše řeč“ 13, s. 97–107.
- Hoffmannová J., 2011, *Mluvená čeština v krásné literatuře*, In *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*, Praha: Academia, s. 349–391.
- Hoffmannová J., Homoláč J., Mrázková K., 2019, *Syntax mluvené češtiny*. Praha: Academia.
- Hrbáček J., 1994, *Reliéfizace výpovědi a textu*, „Naše řeč“ 77, s. 67–72.

Kolářová I., 1996, *Mluvenostní stylizace a využití nespisovných výrazů v některých prozaických dílech současné české literatury*. In *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Brno: MU, s. 166–168.

Komárek K., 1996, *Charakterizační funkce spisovného jazyka v uměleckých textech*. In *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Brno: MU, s. 169–175.

Mornštajnová A., 2019, *Tiché roky*, Praha: Host.

Němec I., 1996, *K výstavbě a stylu próz Alexandry Berkové*. In *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Brno: MU, s. 179–182.

Rulíková B., 1971, *Vedlejší promluвовá linie*, „Naše řeč“ 54, s. 69–78.

Rulíková B., 1973, *Parenteze v současné češtině*, Praha: Academia.

Štěpán J., 2019, *Asyntaktická spojení vět v složitém nadsouvětném celku*, NČDS 1, s. 49–54.